

INNOCENTY MAREK RUSECKI OFM

Łódź

BERNARDYŃSKIE SZKOLNICTWO ŚREDNIE W PROWINCJI LITEWSKIEJ W LATACH NIEWOLI NARODOWEJ

WSTĘP

Najbardziej efektywną pracę na polu oświatowym i wychowawczym prowadzili bernardyni w latach niewoli narodowej na Litwie¹. Władze Prowincji zakonnej św. Kazimierza wydały wiele specjalnych zarządzeń odnoszących się do szkół, jak i pracujących w szkolnictwie zakonników. Nauczanie w szkole nie było w tejże prowincji sporadycznym zajęciem nielicznej grupy zakonników czy pojedynczych klasztorów, ale rozwijało się dość prężnie pod okiem władz prowincjalnych. Przeprowadzając zwyczajną wizytację klasztorów, prowincjałowie wizytowali również istniejące szkoły przyklasztorne. Decydowali w sprawie otwierania nowych szkół, starali się o nauczycieli, a także o ich wykształcenie i uposażenie. Kwestie oświatowe na terenie Prowincji Litewskiej bardzo były traktowane poważnie i przywiązywano do nich duże znaczenie².

Na powstanie licznych szkół bernardynów w Prowincji Litewskiej podatnie wpłynął fakt, że 24 stycznia 1803 r. utworzono na terenach zabranych Wileńszczyzny instytucję na wzór Komisji Edukacji Narodowej, a mianowicie Wileński Wydział Szkolny. Kuratorem tego Wydziału został bliski współpracownik cara Aleksandra I, książę Adam Jerzy Czartoryski. Wizytatorem zaś został mianowany przez cara Tadeusz Czacki, który kierował oświatą w guberniach wydzielonych

¹ K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 2, Lwów 1933 s. 512; K. Grudziński, *Bernardyni w służbie ojczyzny 1453–1953*, s. 12. (W posiadaniu Archiwum Prowincji Bernardynów w Krakowie – dalej: APBK rkps RGP-k-111).

² APBK rkps L-7 II, *Diarium actorum et scriptorum A.R.P. Stephani Jazowski... iterato ministra provincialis tempore 2-dae omnium conventuum Lithuano-Russiae provinciae visitationis anno Domini 1828 mense Januario compositum cantumque scribe*, s. 99; APBK rkps L-8, *Liber visitationum per A.R.P. Ministrum Provinciale (Provinciae) Lithuaniae Ordinis Minorum Observantium absolvendarum... ab anno 1798 mense Octobrii*, s. 41.

z okręgu wileńskiego. To oni rozwinęli szkolnictwo w całym zaborze rosyjskim³. Tadeusz Czacki podczas zebrania duchowieństwa w diecezji łuckiej w 1803 r. wezwał księży parafialnych i zakonnych do zakładania szkółek parafialnych. Spowodowało to powstanie gęstej sieci szkół parafialnych w Łucku i Krzemieńcu. Do tej akcji włączyli się również bernardyni i powstało wówczas wiele szkół przy ich klasztorach, między innymi w Janowie, Jarmolińcach, Łucku, Żytomierzu, Zasławiu, Dubnie, Cudnowie, Warkowicach, Janowce i Kustyniu. Wszystkie te szkoły były elementarne i tylko niektóre przekształciły się w szkoły wyższego typu, z czego 5 na terenie Litwy⁴.

Ksiązę Adam J. Czartoryski swoją działalnością oświatową i administracyjną doprowadził przede wszystkim do wzmocnienia polskości na wschodnich terenach Rzeczypospolitej. Kontynuował realizację założeń Komisji Edukacji Narodowej, przepojonych duchem patriotycznym i obywatelskim. Chciał przy tym uzyskać jak największą autonomię ziem polskich pod berłem Romanowów, co w znacznej mierze osiągnął. Jednak w 1824 r. musiał ustąpić ze swojego stanowiska, a jego miejsce na stanowisku kuratora wileńskiego okręgu naukowego zajął osławiony rusyfikатор Mikołaj Nowosilcow, który poprzez politykę represji szczególnie po powstaniu listopadowym doprowadził do wielkiego upadku szkolnictwa. Wtedy również zlikwidowano wiele szkół zakonnych⁵.

W artykule tym przedstawiono funkcjonowanie pięciu szkół średnich w Prowincji Litewskiej bernardynów, a mianowicie w Telszach, Datnowie, Traszkuarach, Mścislawiu i Bienicy. Szczególną uwagę zwrócono na programy nauczania i metody wychowawcze. Należy zaznaczyć, iż zachowały się dość liczne materiały działalności wyżej wymienionych szkół zakonnych. Bezcenne okazały się programy szkolne, które przekazują bardzo szczegółowe informacje na temat przedmiotów i wykładanych treści.

³ H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy*, t. 3, Kalwaria Zebrzydowska 1992, s. 114; Ł. Kurdybacha, *Oświata w guberniach podolskiej, wołyńskiej i kijowskiej*, w: *Historia wychowania*, pod red. Ł. Kurdybacha, t. 2, Warszawa 1967, s. 143.

⁴ K. Grudziński, A. Dębowski, *Działalność oświatowa*, w: *Zakony św. Franciszka w Polsce w latach 1772–1970*, cz. 3, s. 80; (J.M. Giżycki) Wołyniak, *Spis szkół średnich na Litwie i Rusi, zniszczonych przez rząd rosyjski*, w: *Polska w kulturze powszechnej*, pod red. F. Konecznego, cz. 1, Kraków 1918, s. 416; M. Wołoncewski, *Biskupstwo żmudzkie*, przeł. M. Hryniewicz, Kraków 1898, s. 149–150.

⁵ H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy...*, s. 114; J. Skarbek, *Kościół katolicki na ziemiach polskich pod zaborami 1773–1848*, w: *Historia Kościoła*, pod red. L.J. Rogiera, t. 4, Warszawa 1987, s. 455.

1. SZKOŁA W TELSZACH⁶

Klasztor bernardynów w Telszach na Żmudzi został ufundowany przez Pawła Sapiechę w 1624 r.⁷. Pod koniec XVIII w. znajdowało się w jego murach zakonne studium teologii moralnej, z czego należy wnioskować, iż mieszkało w tym konwencie kilku zakonników wykształconych w zakresie teologii. Nie wiadomo, czy przed 1793 r. istniało w Telszech jakieś studium. W tym bowiem roku klasztor tamtejszy podjął się dość trudnego zadania, a mianowicie prowadzenia szkoły średniej⁸. Doszło do jej utworzenia w przypadkowych okolicznościach. Otóż szkoła podwydziałowa w Kretyndze, licząca 3 klasy, założona przez biskupa Ignacego Massalskiego, podupadała i stawała się nieużyteczna. W związku z tym Komisja Edukacyjna w Wilnie podjęła uchwałę, aby szkołę przenieść do Telsz. Decyzja w tej sprawie zapadła 4 października 1793 r. Bernardyni jednak nie od razu byli przygotowani do jej prowadzenia. Musieli najpierw wybudować piętrowy budynek szkolny, gdyż nie posiadali żadnego innego, w którym można by było urządzić szkołę. Ponadto musieli zakupić szereg pomocy i przyrządów szkolnych⁹. Tego rodzaju przygotowania trwały do 1798 r., a większość wydatków zakonnicy pokryli z własnych kosztów, wsparci oczywiście ofiarnością okolicznej szlachty, żywo zainteresowanej nowo powstającą szkołą, w której pragnęli kształcić swoich synów¹⁰. Nauka rozpoczęła się jesienią 1797 r.¹¹. Pierwszym jej

⁶ Początki klasztoru bernardynskiego w Telszach związane są z osobą Pawła Sapiechy, podkanclerzego litewskiego, oraz jego żony Katarzyny z Goławskich. Sapieha zwrócił się w 1624 r. do króla Zygmunta III z prośbą o zezwolenie na fundację klasztoru w mieście. Kiedy otrzymał jeszcze tego roku zgodę od króla i biskupa żmudzkiego Stanisława Kiszki, przystąpił do budowy murowanego klasztoru i drewnianego kościoła. Po śmierci fundatora w 1635 r., który zostawił drewniany kościół i częściowo z cegły klasztor, z pomocą finansową przyszedł bernardynom biskup żmudzki Piotr Parczewski wraz z innymi dobrodziejami. Około 1650 r. wystawiono większy i obszerniejszy kościół drewniany. Pod koniec XVII w. wzniesiono niewielki murowany klasztor. W 1702 r. z powodu pożaru spłonął kościół, który odbudowano dopiero po 46 latach. Był on również drewniany. Do budowy nowego murowanego kościoła przystąpiono w 1761 r., kiedy to dokonano poświęcenia kamienia węgielnego. Prace przy budowie trwały około 30 lat. Konsekracji nowej świątyni dokonano w 1794 r. W kościele znajdował się Cudowny Obraz Matki Bożej Loretańskiej, który cieszył się kultem zarówno w mieście, jak i okolicy. Istniały tam bractwa św. Franciszka, Świętej Anny, prowadzono III Zakon św. Franciszka. Od 1836 r. do kasaty klasztoru w 1853 r. zakonnicy prowadzili również parafię telszewską. W kościele Bernardynów odbywały się uroczystości patriotyczne związane z powstaniem listopadowym. K. Grudziński, *Telsze*, w: *Klasztory bernardynskie w Polsce*, s. 378–390.

⁷ Tamże, s. 378; M.E. Bernstein, *Telsze. Szkic z dziejów miasta i starostwa*. „Przewodnik Naukowy i Literacki”, R. 30, 1902, s. 914.

⁸ K. Grudziński, *Telsze...*, s. 379.

⁹ Tamże, s. 380; M.E. Bernstein, *Szkoła OO. Bernardynów w Telszach. 1797–1868*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, R. 28, 1900, s. 914; J. Bieliński, *Uniwersytet Wileński. 1579–1831*, Kraków 1893, s. 262; (J.M. Giżycki) Wołyniak, *Luźne kartki z przeszłości Telsze*, „Przegląd Powszechny”, t. 37, 1893, s. 83; M.E. Bernstein, dz.cyt., s. 914.

¹⁰ M.E. Bernstein, dz.cyt., s. 915.

przełożonym został o. Franciszek Pikiell, który miał do pomocy pięciu nauczycieli i katechetę. Uczniów w tym roku było aż 280¹².

Naukę w nowej placówce prowadzono zgodnie z przepisami i ustawami Komisji Edukacyjnej. Zachował się program nauczania z 1798 r., który nie jest w prawdzie dokładny, ale pozwala przynajmniej w ogólności zorientować się, czego uczono w poszczególnych klasach. W pierwszej klasie uczono gimnastyki, języka polskiego i łacińskiego, nauki chrześcijańskiej i moralnej, początków arytmetyki i geometrii. W klasie drugiej – gramatyki polskiej i łacińskiej, geometrii, nauki chrześcijańskiej i moralnej, łaciny na wypisach polsko-łacińskich i ogrodnictwa. W klasie trzeciej – geografii, nauki chrześcijańskiej i moralnej, arytmetyki wyższej, rolnictwa, początków prawa naturalnego (tzw. „przyrodzonego”), początków prawa politycznego i tłumaczenia wypisów. W klasie czwartej – nauki chrześcijańskiej, wymowy, historii politycznej, prawa naturalnego, prawa politycznego, prawa narodowego, geografii, geometrii teoretycznej, początków trygonometrii oraz rysunku. W klasie piątej i szóstej – fizyki ogólnej, fizyki szczegółowej, logiki, geometrii praktycznej, bryłomierstwa, algebry, historii wymowy łacińskiej na wypisach w języku łacińskim. Oprócz wymienionych przedmiotów zakonnicy uczyli także w różnych klasach języków nowożytnych, francuskiego i niemieckiego. Bernardyni, jak widać z powyższego programu, utworzyli w Telszach szkołę sześcioklasową, a więc wydziałową (powiatową), a nie podwydziałową o trzech klasach, jak np. w Kretyndze¹³. Przy końcu roku odbyła się wizytacja szkoły, którą przeprowadził Józef Kossakowski, prezes Wileńskiej Komisji Edukacyjnej. Musiała wypaść nadspodziewanie dobrze, skoro wizytator wystosował pochwałę dla nauczycieli w Telszach. Brzmiała ona następująco:

Komisja Edukacji Publicznej, powierzając Zgromadzeniom zakonnym tak ważną dla Publiczności posługę, jaką jest wychowanie młodzieży, przekonana była zupełnie, że zgromadzenia te ochoczo poświęcając się na trudną pracę, dołożą wszelkiej usilności, ażeby zaufaniu Jej przyzwoicie odpowiedzieli. Teraz po odbytej wizycie, gdy z raportu W.J. Xiędza Wizytatora uwidoczniła została, że w szkołach powiatowych Telszewskich, dozorowi WW Panów powierzonych, oczekiwanie chwalebą gorliwością, pilnością i pracą spełnionem zostało, czego postępek uczniów na egzaminach okazany jest dowodem, że rzecz przyzwoitą uznała oświadczyć Im prawdziwe Ukontentowanie Swoje i tym sposobem okazać wdzięczności dowód. Ukontentowanie to Komisji, które teraz WW Panom oświadcza, tym jest większe, że po przełamanych zwyczajnych roku pierwszego trudnościach, większej jeszcze na następne lata z pracy Ich spodziewa się korzyści, o czym Ich cnota, przywiązanie do powołania i miłość publicznego dobra zapewnia. Podpisany Józef Kossakowski Biskup Wileński, Komisji Edukacyjnej Prezes, 16/17 sierpnia 1798 r.¹⁴.

Szkoła prowadzona przez bernardynów w Telszach stała na dobrym poziomie. Strona organizacyjna była bez zarzutu, co wynika z zachowanych dokumen-

¹¹ M. Wołonczewski, dz.cyt., s. 152.

¹² (J.M. Giżycki) Wołyniak, dz.cyt., s. 84.

¹³ M.E. Bernstein, dz.cyt., s. 916.

¹⁴ K. Grudziński, *Telsze...*, s. 380.

tów. W ciągu czterech lat zakonnicy zdążyli nie tylko wybudować budynek szkoły, skompletować podręczniki i pomoce szkolne, ale również zwerbować i odpowiednio przygotować nauczycieli. Godny odnotowania był fakt, że edukację młodzieży rozpoczęto od samego początku według ustaw i wytycznych przepisów oświatowych. W 1803 r. nastąpiły pewne zmiany w związku z przekształceniem Szkoły Głównej w Wilnie na Uniwersytet i oddaniem mu wszystkich szkół na Litwie pod opiekę¹⁵. Wpłynęło to również na zmianę programu szkolnego w Telszach. Prefektem szkoły był wówczas o. Marcein Gudelowicz, który miał do pomocy pięciu zakonnych nauczycieli¹⁶. W tym też roku wprowadzono do szkoły nowy przedmiot pod nazwą „dzieje narodowe”, co równało się historii Polski. W związku z wprowadzeniem tego przedmiotu zachowało się piękne zdanie wypowiedziane w szkole telszewskiej przez ks. Michała Bohusza, generalnego wizytatora szkół. Powiedział on do o. Gudelowicza: „Nikt nam za złe mieć nie może, że przodków historię młodzieży dzisiaj ukazujemy, by wiedzieli i znali przeszłość narodu swojego”¹⁷. W 1812 r., z powodu wojny, przerwano nauczanie, pomimo odezwy Józefa Kossakowskiego do nauczycieli w Telszach, aby w tych trudnych chwilach nie przerywali edukacji. Okazało się to jednak niemożliwe. W budynku szkolnym bowiem umieszczono szpital wojskowy, który mieścił się tam do października 1813 r. Zakonnicy bardzo szybko uporali się z remontem i renowacją budynku i już na początku listopada tegoż roku rozpoczęła się normalna nauka¹⁸.

Każdy rok szkolny kończył się publicznym egzaminem, na którym zawsze był obecny przedstawiciel Komisji Edukacyjnej. Zachowane materiały z niektórych lat pozwalają odpowiedzieć na szereg istotnych pytań związanych z ówczesną działalnością szkoły. Zaliczyć do nich możemy: liczbę uczniów w poszczególnych klasach, czego uczono i wymagano, jak też ilu uczyło nauczycieli. I tak w 1817 r. w klasie pierwszej było 59 uczniów¹⁹, którzy składali publiczny egzamin z gramatyki języka polskiego, nauki chrześcijańskiej, nauki moralnej i geografii²⁰. W klasie drugiej było 29 uczniów²¹, którzy składali egzaminy z gramatyki języka polskiego („gramatyki narodowej”), historii Pisma Świętego oraz nauki moralnej, geografii i arytmetyki²². Klasa trzecia liczyła 24 uczniów²³. Zdawali egzamin z następujących przedmiotów: nauki moralnej, historii powszechnej,

¹⁵ Ł. Kurdybacha, *Rozwój oświaty na Białorusi i Litwie w początkach XIX wieku*, w: *Historia wychowania*, t. 2, Warszawa 1967, s. 132.

¹⁶ M.E. Bernstein, dz.cyt., s. 916; (J.M. Giżycki) Wołyniak, dz.cyt., s. 85.

¹⁷ K. Grudziński, *Telsze...*, s. 380; M.E. Bernstein, dz.cyt., s. 917.

¹⁸ M.E. Bernstein, dz.cyt., s. 918.

¹⁹ *Dowód rocznego postępu... uczniów w szkole publicznej powiatowej telszewskiej, utrzymywanej przez xx. Bernardynów, okazany roku 1817*, Wilno 1817 s. 15. (W posiadaniu APBK).

²⁰ Tamże, s. 10–11.

²¹ Tamże, s. 11.

²² Tamże, s. 11–12.

²³ Tamże, s. 14.

ogrodnictwa²⁴, zoologii²⁵, matematyki (zarówno z arytmetyki i geometrii) oraz z gramatyki języka polskiego („gramatyki narodowej”)²⁶. Klasa czwarta liczyła tylko 7 uczniów²⁷ i zdawała egzaminy z prawa naturalnego²⁸, fizyki ogólnej, zoologii, botaniki, geometrii²⁹, trygonometrii oraz wymowy³⁰. Liczba uczniów w klasie piątej była nieco większa, wynosiła 12³¹, zdawali oni egzaminy z prawa politycznego³², historii rzymskiej, fizyki szczegółowej, budownictwa³³, geometrii i algebry oraz wymowy³⁴. Wreszcie w szóstej i ostatniej klasie było 6 uczniów i zdawali oni z prawa ekonomicznego, prawa narodów³⁵, historii Rosji, Litwy i Polski, fizjologii roślin³⁶, logiki³⁷ i wymowy³⁸.

W sumie naukę w 1817 r. pobierało 137 uczniów. Trzeba jednak dodać jeszcze liczbę 74 uczniów ze szkoły elementarnej, przygotowujących się do klasy pierwszej. Nauczycieli było siedmiu³⁹. Prefektem i nauczycielem był o. Tymoteusz Węczenowicz, który wykładał prawo i historię; o. Gedeon Dementowicz uczył fizyki; o. Jakub Narkiewicz – literatury polskiej i łacińskiej; o. Kornel Jodziejewicz – gramatyki polskiej i łacińskiej, historii Nowego i Starego Testamentu oraz nauki chrześcijańskiej; o. Linus Łabanowski – nauki moralnej, geografii, arytmetyki i języka niemieckiego, o. Dydak Paździerski uczył języka hebrajskiego.

Dane te pozwalają stwierdzić, iż programy szkoły bernardyńskiej w Telszach stały na dobrym poziomie, przynajmniej w pewnym okresie swojej działalności. Świadczyć o tym może duża liczba uczniów i popularność tejże szkoły. W 1819 r. w klasie szóstej było 2 uczniów, piątej 10⁴⁰, czwartej 21, trzeciej 32⁴¹, drugiej 38⁴², pierwszej aż 50 uczniów⁴³. Przygotowujących się w szkole elementarnej

²⁴ Tamże, s. 3–4.

²⁵ Tamże, s. 5.

²⁶ Tamże, s. 7–8.

²⁷ Tamże, s. 14.

²⁸ Tamże, s. 3.

²⁹ Tamże, s. 5, 7.

³⁰ Tamże, s. 9.

³¹ Tamże, s. 3.

³² Tamże, s. 5.

³³ Tamże, s. 8, 10.

³⁴ Tamże, s. 13–14.

³⁵ Tamże, s. 3–4.

³⁶ Tamże, s. 6.

³⁷ Tamże, s. 8.

³⁸ Tamże, s. 10.

³⁹ Tamże, s. 13, 16.

⁴⁰ *Dowód rocznego postępu... uczniów w szkole publicznej powiatowej telszewskiej, utrzymywanej przez xx. Bernardynów, okazany roku 1819*, Wilno 1819, s. 16. (W posiadaniu APBK).

⁴¹ Tamże, s. 17.

⁴² Tamże, s. 18.

⁴³ Tamże, s. 18–19.

było też bardzo dużo, bo 75 uczniów⁴⁴. W roku następnym liczba uczniów zwiększyła się jeszcze bardziej. W klasie szóstej naukę pobierało 6 uczniów⁴⁵, piątej 15⁴⁶, czwartej 24⁴⁷, trzeciej 31⁴⁸, drugiej 44⁴⁹, pierwszej 32⁵⁰, a przygotowujących się do klasy pierwszej 75⁵¹. W tym też 1820 r. szkoła w Telszach została podniesiona do rangi gimnazjum⁵². Ten awans nie wnosił niczego nowego do programu szkolnego, a wymagania w stosunku do poprzedniego stanu znacznie wzrosły. Liczba uczniów w szkole ciągle wzrastała.

W 1821 r. w klasie szóstej uczyło się 8 uczniów, piątej 18⁵³, czwartej 26⁵⁴, trzeciej 40⁵⁵, drugiej 32⁵⁶ i pierwszej 32⁵⁷. Do klasy pierwszej przygotowywało się ponad 110 uczniów⁵⁸.

Wizytujący szkołę w 1822 r. Jan Chodźko stwierdził, że pod względem czystości i karności była wprawdzie najlepsza na Żmudzi, jednak poziom naukowy nie był zadowalający⁵⁹. Uczono zbyt powierzchownie. Język polski stał na niskim poziomie. W związku z tym szkoła stosunkowo krótko utrzymywała się na stopniu gimnazjalnym, już w 1825 r. jej ranga została obniżona do poziomu szkoły czteroklasowej z jedną klasą przygotowującą⁶⁰.

Spadek poziomu nauczania wpłynął także niekorzystnie na liczbę uczniów pobierających w szkole naukę. W 1823 r. w klasie szóstej było 7 uczniów⁶¹, piątej 26⁶², czwartej 25⁶³, trzeciej 52⁶⁴, drugiej 50⁶⁵ i pierwszej 47⁶⁶. Przygotowujących się uczniów było tylko 38⁶⁷.

⁴⁴ Tamże, s. 19–20.

⁴⁵ *Treść nauk na publiczny egzamin w szkole publicznej telszewskiej, na stopniu gimnazjalnym będącej, utrzymywanej przez xx. Bernardynów*, Wilno 1820, s. 16. (W posiadaniu APBK).

⁴⁶ Tamże, s. 16–17.

⁴⁷ Tamże, s. 17–18.

⁴⁸ Tamże, s. 18–19.

⁴⁹ Tamże, s. 19–20.

⁵⁰ Tamże, s. 20–21.

⁵¹ Tamże, s. 21–22.

⁵² M.E. Bernstein, dz.cyt., s. 921; (J.M. Giżycki) Wołyniak, dz.cyt., s. 90.

⁵³ *Treść nauk na publiczny egzamin w szkole telszewskiej, na stopniu gimnazjalnym będącej, utrzymywanej przez xx. Bernardynów*, Wilno 1821, s. 15. (W posiadaniu APBK).

⁵⁴ Tamże, s. 15–16.

⁵⁵ Tamże, s. 16–17.

⁵⁶ Tamże, s. 18.

⁵⁷ Tamże, s. 19.

⁵⁸ Tamże, s. 20–21.

⁵⁹ M.E. Bernstein, dz.cyt., s. 921.

⁶⁰ K. Grudziński, *Telsze...*, s. 390.

⁶¹ *Treść nauk na publiczny egzamin w szkole publicznej telszewskiej na stopniu gimnazjalnym będącej, utrzymywanej przez xx. Bernardynów*, Wilno 1823, s. 15. (W posiadaniu APBK).

⁶² Tamże, s. 15–16.

⁶³ Tamże, s. 16.

⁶⁴ Tamże, s. 16–17.

⁶⁵ Tamże, s. 17.

Czteroklasowa szkoła zakonna w Telszach funkcjonowała w takiej formie do 1830 r., kiedy to pod wpływem prośb obywateli powiatu telszewskiego ponownie doszło do podniesienia jej rangi do szkoły sześcioklasowej z programem gimnazjalnym⁶⁸. Był to niewątpliwie dowód dużej popularności bernardynów wśród społeczeństwa na Żmudzi. Szkoła jednak przetrwała tylko rok, to znaczy do powstania listopadowego 1830 r., w którym niektórzy uczniowie wzięli czynny udział.

Po stłumieniu powstania listopadowego bernardyni nadal prowadzili szkołę, jednak coraz bardziej traciła ona znaczenie wskutek ciągłych represji ze strony zaborcy. W 1833 r. zakonnicy jeszcze uczyli przez pewien czas, ale kiedy kierownictwo przeszło w ręce świeckiego dyrektora, wycofali się z działalności oświatowej. Wprowadzono odpowiednie, pasujące rządowi reformy. W końcu na mocy carskiego rozporządzenia szkoła w Telszach została zamieniona w 1843 r. na trzyklasową szkołę szlachecką, która była już całkowicie świecka, tylko religii uczył jeden zakonnik. Oprócz szkoły średniej istniała jeszcze szkoła elementarna, tzw. „sposobiących się”, a więc ściśle związana ze średnią, która też podzieliła jej los⁶⁹.

Bernardyni prowadzili działalność oświatową w Telszach przez 40 lat. Nauczali według programów szkolnych Komisji Edukacji Narodowej⁷⁰. Jakimi od samego początku posługiwali się podręcznikami, trudno powiedzieć. Jedynym źródłem, jednak znacznie późniejszym, jest spis sprzedanych książek szkołom przez władze oświatowe okręgu wileńskiego w latach 1814–1816⁷¹. W spisie tym umieszczono szkołę w Telszach, której sprzedano 336 książek, opracowanych przez członków Komisji Edukacji Narodowej. Wymienia się: *Gramatykę łacińsko-polską* Onufrego Kopczyńskiego, *Historię dla I klasy III i IV* Wincentego Skrzetuskiego, *Wymowę i poezję* Grzegorza Piramowicza, *Gramatykę niemiecką i francuską* Adolfa Kamieńskiego oraz *Logikę* Etienne Condillaca⁷².

Telszyńska placówka była dla synów szlacheckich i mieszczańskich oraz chłopskich. W spisie z 1824 r. na ogólną liczbę 240 uczniów przypadało 215 synów szlacheckich, 3 mieszczan oraz 31 synów chłopskich⁷³. Podsumowując działalność oświatową bernardynów w Telszach, musimy stwierdzić ogromne zaangażowanie zakonników, którzy wychowali i wykształcili na tamtych terenach kilka pokoleń Polaków.

⁶⁶ Tamże, s. 17–18.

⁶⁷ Tamże, s. 18.

⁶⁸ M.E. Bernstein, dz.cyt., s. 1026.

⁶⁹ K. Grudziński, A. Dębowski, *Działalność oświatowa...*, s. 85.

⁷⁰ D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832*, t. 2, Lublin 1991, s. 321.

⁷¹ Tamże, s. 303.

⁷² Tamże, s. 306.

⁷³ Tamże, s. 262.

2. SZKOŁA W DATNOWIE⁷⁴

Klasztor w Datnowie położony na Żmudzi, w powiecie wielońskim, w diecezji żmudzkiej, stał się przedmiotem naszego zainteresowania, ponieważ przy klasztorze tym funkcjonowała zakonna szkoła średnia. Klasztor bernardynów został ufundowany przez Jana Władysława Brzystowskiego w 1701 r.⁷⁵. W drugiej połowie XVIII w. umieszczono tam studia zakonne⁷⁶. Pierwsze wzmianki o istnieniu szkoły w tym miasteczku pochodzą z 1778 r.⁷⁷. Była to wówczas szkoła parafialna, umieszczona przy furcie klasztornej. Do 1791 r. kierował nią o. Józef Lenkiewicz, który przyczynił się do rozwoju placówki i podniesienia jej na wyższy poziom. Od początku była szkołą jednoklasową. W 1782 r. były już dwie klasy. Po śmierci o. Józefa Lenkiewicza w 1791 r. kierownictwo przejął o. Celestyn Rymkiewicz. Szkoła nadal się rozwijała i już w 1795 r. miała trzy klasy, w których uczyło się 180 uczniów. Jednak system nauczania nie odpowiadał ustawom Komisji Edukacji Narodowej. Dopiero w sierpniu 1797 r. została podniesiona do rangi szkoły powiatowej o trzech klasach⁷⁸. Wtedy też zapewne nawiązano kontakt z Komisją Edukacyjną. Wolno tak sądzić, gdyż bernardyni zreorganizowali w tym czasie dotychczasową szkołę, bardziej dostosowując ją do przepisów i ustaw Komisji Edukacyjnej. Wybudowali też jednopiętrowy budynek do celów edukacyjnych; zaangażowali takich nauczycieli, którzy byli przygotowani do zawodu, nie poprzestając na wykształceniu zakonnym. Jako przykład można podać, iż w 1800 r. w szkole datnowskiej uczyło trzech ojców, którzy zdobyli wykształcenie na Uniwersytecie w Wilnie. Szkoła dalej się rozwijała i w 1803 r. miała 6 klas. Dysponowała zasobną biblioteką i różnorodnymi przyrządami fizycznymi⁷⁹.

⁷⁴ Bernardyni osiedlili się w Datnowie za zgodą biskupa żmudzkiego w 1701 r. przy istniejącym tam już drewnianym kościele. W 1703 r. za sprawą Brzystowskich (właścicieli miasteczka) przystąpiono do budowy drewnianego klasztoru. Budowę murowanego i obszernego kościoła i murowanego klasztoru rozpoczęto w 1773 r., gdyż wtedy położono fundamenty pod obie budowle. Obiekty powstały około 1794 r. Bernardyni w Datnowie prowadzili zwyczajną posługę duszpasterką oraz parafię. W sposób szczególny rozwijali duszpasterstwo maryjne za sprawą słynącego łaskami obrazu Matki Boskiej, który był umieszczony w głównym ołtarzu. Prowadzono również bractwa: Paska św. Franciszka, św. Barbary. Zapewne prowadzono również III zakon św. Franciszka. Zakonnicy włączyli się również czynnie w powstanie listopadowe i powstanie styczniowe. Klasztor uległ kasacji w 1864 r. K. Grudziński, *Datnów*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 44–45, 46.

⁷⁵ N. Golichowski, *Przed nową epoką*, Kraków 1899, s. 27.

⁷⁶ M. Baliński, J. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, t. 3, Warszawa 1846, s. 583.

⁷⁷ K. Grudziński, *Datnów...*, s. 46; N. Golichowski, dz.cyt., s. 27.

⁷⁸ K. Grudziński, *Datnów...*, s. 46; E. Jabłońska-Deptuła, *Zakony franciszkańskie Polsce na przełomie XVIII i XIX wieku (do 1830)*, w: *Z badań nad dziejami zakonów*, s. 176.

⁷⁹ E. Jabłońska-Deptuła, dz.cyt., s. 175–176.

Szkoła w Datnowie przeżywała swój rozkwit w latach 1814–1818, kiedy to jej prefektem był o. Hilary Szylejkowski⁸⁰. Zachowany plan nauczania z 1814 r. obejmuje następujące przedmioty: w klasie pierwszej – religię katolicką, Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu, naukę moralną, arytmetykę i gramatykę języka polskiego i łacińskiego⁸¹; w klasie drugiej wykładano naukę moralną, arytmetykę, gramatykę języka polskiego i łacińskiego oraz historię Nowego Testamentu⁸²; W klasie trzeciej – naukę moralną, historię Asyrii, ogrodnictwo⁸³, zoologię, botanikę, mineralogię, geometrię, algebrę, geometrię praktyczną i gramatykę elementarną⁸⁴. W klasie czwartej uczono prawa naturalnego („przyrodzonego”)⁸⁵, historii Grecji, historii naturalnej, geometrii⁸⁶, algebry, geometrii praktycznej⁸⁷ oraz wymowy⁸⁸. W piątej szóstej klasie – prawo polityczne, historię rzymską, prawo narodów, logikę, fizjologię⁸⁹, historię naturalną, fizykę, geometrię, geometrię praktyczną i poezję⁹⁰.

Program nauczania nie był wówczas jeszcze całkowicie zgodny z ustawami nieistniejącej już wtedy Komisji Edukacji Narodowej, które mimo przeszkód zewnętrznych usiłowano realizować. Trzeba w tym miejscu zaznaczyć, że przepisy i ustawy byłej Komisji Edukacji Narodowej przejęła działająca na tamtejszym terenie Komisja Edukacyjna, która je prawie bez zmian realizowała. Program ten w szkole w Datnowie stale ulepszano i uzupełniano. Uczono też dwóch języków nowożytnych – francuskiego i rosyjskiego⁹¹.

Omawiana szkoła cieszyła się dużym powodzeniem, czego potwierdzeniem była chociażby wzrastająca z roku na rok liczba uczniów. W 1814 r. już 191⁹², wliczając także przygotowujących się do pierwszej klasy. W 1818 r. było 274 uczniów⁹³, w 1821 r. 280⁹⁴, a w 1822 aż 284 uczniów⁹⁵. Dane te świadczą o wiel-

⁸⁰ *Dowód rocznego postępu... uczniów szkoły publicznej datnowskiej utrzymywanej przez xx. Bernardynów, okazany roku 1814*, Wilno 1814, s. 1. (W posiadaniu APBK).

⁸¹ Tamże, s. 9–10.

⁸² Tamże, s. 9.

⁸³ Tamże, s. 3, 5.

⁸⁴ Tamże, s. 7.

⁸⁵ Tamże, s. 3.

⁸⁶ Tamże, s. 4–5.

⁸⁷ Tamże, s. 6.

⁸⁸ Tamże, s. 8.

⁸⁹ Tamże, s. 4–5.

⁹⁰ Tamże, s. 7–8.

⁹¹ Tamże, s. 11.

⁹² Tamże, s. 14.

⁹³ *Dowód rocznego postępu... uczniów szkoły publicznej datnowskiej utrzymywanej przez xx. Bernardynów, okazany roku 1818*, Wilno 1818, s. 20. (W posiadaniu APBK).

⁹⁴ *Dowód rocznego postępu... uczniów szkoły publicznej datnowskiej utrzymywanej przez xx. Bernardynów, okazany roku 1821*, Wilno 1821, s. 26. (W posiadaniu APBK).

⁹⁵ *Dowód rocznego postępu... uczniów szkoły publicznej datnowskiej utrzymywanej przez xx. Bernardynów, okazany roku 1822*, Wilno 1822, s. 25. (W posiadaniu APBK).

kim zapotrzebowaniu wśród okolicznego społeczeństwa na kształcenie młodzieży w Datnowie. Uczyla się tam młodzież nie tylko pochodzenia szlacheckiego, ale również synowie mieszczan i chłopów. Według spisu uczniów guberni wileńskiej z 1824 r., który uwzględniał między innymi przynależność społeczną, na łączną liczbę 193 uczniów w szkole datnowskiej 152 było pochodzenia szlacheckiego, a 41 chłopskiego. Brakuje natomiast przedstawicieli mieszczaństwa, co tłumaczy fakt, że Datnów nie był wielkim ośrodkiem życia gospodarczego⁹⁶.

Podobnie jak w innych szkołach, każdy kończący się rok szkolny poprzedzano publicznym egzaminem z treści wykładanych przedmiotów. Zachowane materiały pozwalają ustalić wiele faktów z życia szkoły, a wśród nich treść poszczególnych przedmiotów, liczbę nauczycieli i uczniów oraz program nauczania. W 1822 r. publiczny popis odbył się 30 stycznia i obejmował wszystkie wykładane w szkole przedmioty⁹⁷. Nauki chrześcijańskiej uczył o. Wiktor Olszewski, kapelan szkoły oraz nauczyciel arytmetyki, geografii i nauki moralnej⁹⁸. Klasa pierwsza zdawała ogólny zarys biblijnych dziejów ludzkości oraz Żydów zawarty w Starym Testamencie: stworzenie świata, grzech pierworodny, potop, powołanie Abrahama, przymierze Boga z Izraelem. Uczniów w drugiej klasie obowiązywała znajomość Nowego Testamentu, a w szczególności wiedza o życiu, męce i zmartwychwstaniu Jezusa Chrystusa, o św. Janie Chrzcicielu, o powołaniu Apostołów. Uczniów pozostałych klas obowiązywała znajomość Modlitwy Pańskiej, Składu Apostolskiego oraz obrzędów i ceremonii Kościoła rzymsko-katolickiego. Z nauki moralnej w klasie pierwszej obowiązywały zagadnienia: potrzeby i powinności dziecka oraz wzajemne oddziaływanie między rodzicami a dziećmi. Z geografii – granice, obszar i podział terytorialny Europy, jej jeziora, góry, rzeki i liczbę państw. Szczegółowo omawiano Cesarstwo Rosyjskie i Cesarstwo Austriackie. Arytmetyka zaś dawała znajomość czterech działań na liczbach pojedynczych i złożonych⁹⁹. W klasie drugiej z nauki moralnej podawano obowiązki i zależności zachodzące pomiędzy nauczycielem a uczniem oraz panem a sługą; z arytmetyki – działania na ułamkach prostych i dziesiętnych, pierwiastki kwadratowe i sześciennie. Lekcji wymowy i poezji udzielał o. Klodoald Chilkiewicz. W klasie trzeciej z gramatyki narodowej przerabiano tzw. składnię mowy o zdaniach pojedynczych, częstkowych i złożonych oraz składnię zgody, rzędu i szyku; natomiast z tłumaczeń – listy Pliniusza i Cyncerona. W klasie czwartej w zakresie wymowy uczniowie zaznajamiali się z różnicą między retoryką a wymową ze składem mowy, przedmiotem i związkiem z logiką, tłumaczyli zaś z języka łacińskiego m.in. Cyncerona za Markiem Marcelem. W klasie piątej w zakresie poezji poznawano jej cele i podział, mówiono ponadto o stylu poetyc-

⁹⁶ D. Beauvois, dz.cyt., t. 2, s. 262.

⁹⁷ *Dowód rocznego postępu... uczniów szkoły publicznej... okazany roku 1822*, s. 1.

⁹⁸ Tamże, s. 3.

⁹⁹ Tamże, s. 4.

kim, trenach, pieśniach, przypowieściach, o harmonii mowy polskiej, o wyborze myśli i słów. Tłumaczono zaś mowę Cyncerona, który wstawiał się za królem Dejotarem. W klasie szóstej przerabiano drugą część poezji i omawiano satyrę, siełankę, poezję dramatyczną, natomiast z wymowy realizowano materiał dotyczący opisów i pochwał oraz mowy sądowej¹⁰⁰. Matematykę wykladał o. Modest Gliński. Z arytmetyki w klasie trzeciej uczono podnoszenia liczb do kwadratu i sześciannu oraz wyciąganie pierwiastków, a geometria była podzielona na dwa działy, teoretyczny i praktyczny. W pierwszym omawiano naturę geometrii i jej zasady, następnie figury geometryczne i obliczanie powierzchni, a w drugiej części za pomocą prostych narzędzi starano się zastosować w praktyce zdobyte wiadomości¹⁰¹. W klasie czwartej wykładano logarytmy, z geometrii teoretycznej przerabiano własności wielokątów foremnych; odbywały się ponadto zajęcia z trygonometrii i geodezji¹⁰². Klasa piąta w zakresie algebry zaznajamiała się z działaniami pierwszego i drugiego stopnia. Zajmowała się też własnościami ostrosłupów, kuli i innych brył. Nowością były lekcje z budownictwa¹⁰³. Klasa szósta musiała wykazać się znajomością logiki, jej natury i stosowania oraz znajomością rysunków topograficznych, ich naturą, potrzebą i podziałem. Fizyki uczył o. Rajmund Minejko, który był przełożonym szkoły. W klasie trzeciej odbywały się zajęcia z zakresu ogrodnictwa oraz historii naturalnej¹⁰⁴. Ta druga obejmowała naukę zoologii o ssakach, płazach, rybach i owadach¹⁰⁵. W klasie czwartej omawiano fizykę w zakresie ogólnym, o ruchu, oporze i tarcu, a z zoologii ptaki¹⁰⁶. Klasa piąta zajmowała się elektrycznością i wszystkimi sprawami z nią związanymi¹⁰⁷, następnie z botaniki, traktowanej jako przedmiot wyodrębniony z historii naturalnej, zapoznawano się z systematyką Linneusza¹⁰⁸.

W klasie trzeciej z zakresu nauki moralnej mówiono o zasadach odnoszenia się do ludzi w różnych okolicznościach. Zwracano szczególną uwagę na negatywne aspekty relacji międzyludzkich, które mogłyby naruszyć zgodne współzycie. Zaliczono do nich: szyderstwo, zakłamanie, obłudę, obmowę, uszczypliwość, plotki oraz pychę. Podkreślano, iż współzycie powinno być oparte na skromności, łagodności i grzeczności. Wszyscy powinni ćwiczyć się w cnotach, chronić się zła i żyć według zasad Bożych. Program szkoły obejmował również prawo i historię, wykładane przez o. Brunona Kownackiego. Stosunkowo szeroko w klasie trzeciej potraktowano historię starożytną, omawiano dzieje i znaczenie Afryki Północnej,

¹⁰⁰ Tamże, s. 5–6.

¹⁰¹ Tamże, s. 7.

¹⁰² Tamże, s. 8.

¹⁰³ Tamże, s. 9.

¹⁰⁴ Tamże, s. 10–11.

¹⁰⁵ Tamże, s. 12.

¹⁰⁶ Tamże, s. 13.

¹⁰⁷ Tamże, s. 14.

¹⁰⁸ Tamże, s. 15.

Egiptu i rzeki Nilu, ponadto początki monarchii asyryjskiej, jej historię, położenie i znaczenie¹⁰⁹.

W klasie czwartej zajęcia z prawa naturalnego skupiły się wokół człowieka i sił nadprzyrodzonych, doprowadzających go do poznania Boga. Z historii koncentrowano się w tej klasie na Grecji, jej położeniu i znaczeniu historycznym¹¹⁰.

W klasie piątej zajęcia z prawa politycznego podejmowały tematy dotyczące władzy, sankcji karnych oraz bezpieczeństwa narodowego. Z historii rzymskiej stosunkowo szeroko potraktowano początki Rzymian, założenie Rzymu, rządy konsulów, wojny oraz przyczyny upadku tego państwa¹¹¹.

W ostatniej, szóstej klasie, w zakresie prawa przerabiano tematykę związaną z narodem, jego własnościami i prawem do wolności oraz jego potrzebami i powinnościami. Omówiono też zasady wzajemnych stosunków między narodami. Z historii starożytnej mówiono o cesarzach rzymskich, a z historii Polski o jej początkach i panowaniu Jagiellonów; także z historii Rosji prezentowano dzieje rosyjskiej monarchii, naukę o wierze, nauce, prawie i sztukach.

W szkole datnowskiej uczono trzech języków nowożytnych. Języka rosyjskiego uczył o. Klodoald Chilkiewicz, języka niemieckiego, podzielonego na dwa kursy, początkujący i doskonalący – o. Dydak Paździerski, a języka francuskiego o. Wiktor Olszewski¹¹².

Program nauczania w szkole datnowskiej nie odbiegał zasadniczo od programów szkolnych ustalonych w drugiej połowie XVIII w.¹¹³. Z jakich podręczników wykładano, nie można dokładnie ustalić. Pewne sugestie podsuwa tabela sprzedanych książek poszczególnym szkołom okręgu wileńskiego w latach 1814–1816¹¹⁴. Wymieniony w niej Datnów zakupił 861 podręczników za 136 rubli. Jakże to były książki, także trudno ustalić. Jednak uważa się, że były to książki opracowane jeszcze za czasów Komisji Edukacji Narodowej¹¹⁵. W 1824 r. szkoła została zdegradowana przez władze do czterech klas i taka pozostała do końca istnienia¹¹⁶.

Placówka datnowska wydała wielu patriotów głęboko zaangażowanych w sprawę narodową. W czasie powstania listopadowego bernardyni z Datnowa wystąpili z bronią w rękę, walcząc o niepodległość Rzeczypospolitej. Ówczesny gwardian klasztoru, o. Fidelis Możejko, zebrał oddział złożony z ochotników i starszych uczniów, z którym rozbroił i wziął do niewoli rosyjskich żołnierzy,

¹⁰⁹ Tamże, s. 16.

¹¹⁰ Tamże, s. 17.

¹¹¹ Tamże, s. 19–20.

¹¹² Tamże, s. 20.

¹¹³ D. Beauvois, dz.cyt., t. 2, s. 321.

¹¹⁴ Tamże, s. 303.

¹¹⁵ Tamże, s. 307.

¹¹⁶ Z. Gloger, *Obraz statystyczny szkół w guberniach zachodnio-południowych cesarstwa w latach 1825–1826*, t. 4, Warszawa 1885, s. 359.

stacjonujących w Datnowie. Po upadku powstania na szkołę spadło wiele represji, które doprowadziły w 1835 r. do przeniesienia szkoły do Kiejdan¹¹⁷. Działalność oświatowa bernardynów w Datnowie została przerwana przez władze zaborcze, niemniej zakonnicy poprzez ową działalność, trwającą ponad 40 lat, zasłużyli na szacunek i uznanie. Oni bowiem pracy szkolnej oddali się całkowicie dla dobra powierzonej im młodzieży.

3. SZKOŁA W TRASZKUNACH¹¹⁸

Trzecią szkołą średnią w Prowincji Litewskiej, która rozwinęła się z elementarnej, była placówka utworzona przy klasztorze w Traszkunach. Tamtejszy klasztor został ufundowany przez Władysława Sokołowskiego w 1700 r.¹¹⁹. Tam też bernardyni mieli swoją parafię¹²⁰. Pierwszy ślad o traszkuńskiej szkole parafialnej pochodzi z 1777 r.¹²¹. Szkoła ta miała wtedy 34 uczniów, z czego 19 ze stanu szlacheckiego oraz 15 mieszczan i chłopów. Trudno ustalić, kiedy szkoła ta powstała. Istnieją hipotezy opowiadające się za tym, że istniała przy klasztorze od samego początku. Wydaje się jednak, że mogła powstać równie dobrze po 1773 r., kiedy organizacją szkolnictwa na tamtym terenie zajął się biskup Ignacy Massalski¹²². Pierwsze wiadomości o szkole zachowały się z lat 1781 i 1782¹²³. W 1786 r. zakonnicy zaczęli rozszerzać jej program. Miała charakter prywatny, toteż reorganizowano ją według własnych możliwości. W 1789 r. z Alwara uczono gramatyki łacińskiej, co wskazywało na szkołę dawnego typu. Naukę pobierało wtedy 50 uczniów¹²⁴. W tym samym czasie przekształciła się w szkołę średnią a w 1797 r. została podniesiona przez władze oświatowe do poziomu szkoły po-

¹¹⁷ H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy...*, s. 115; K. Grudziński, *Datnów...*, s. 46; F. Wronkowski, *Pamiętniki o powstaniu Litwy i ziem ruskich*, Paryż 1833, s. 9; W. Gadon, *Statystyka Księstwa Żmudzkiego*, (b.m.w.) 1839, s. 92.

¹¹⁸ Drewniany kościół na podmurowaniu i drewniany klasztor dla bernardynów w Traszkunach powstał dzięki Władysławowi Sokołowskiemu, podkomorzemu inflanckiemu, i jego żonie Annie. Początek budowy datuje się na 1698 r. Oficjalnie fundacja została przyjęta w 1700 r. W XVIII w. budowlę dwukrotnie uległy pożarom, dlatego postanowiono o wymurowaniu nowego kościoła i klasztoru. Kościół został zbudowany około 1789 r. wraz z nowym klasztorem. Zakonnicy prowadzili w Traszkunach tradycyjne duszpasterstwo przy swoim kościele oraz parafię. Klasztor został skasowany w 1864 r. K. Grudziński, *Traszkuny*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 386–387.

¹¹⁹ M. Baliński, J. Lipiński, dz.cyt., t. 3, s. 281.

¹²⁰ K. Kantak, dz.cyt., t. 2, s. 496.

¹²¹ T. Wierzbowski, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie*, s. 225.

¹²² H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy...*, s. 115; K. Grudziński, *Traszkuny...*, s. 387; W. Smoleński, dz.cyt., s. 235.

¹²³ T. Wierzbowski, dz.cyt., s. 226; J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych*, Wilno 1912, s. 294.

¹²⁴ K. Grudziński, *Traszkuny...*, s. 387; T. Wierzbowski, dz.cyt., s. 226.

wiatowej¹²⁵. Do nauczania w niej przeznaczyli bernardyni dziewięciu nauczycieli, zapewniając szkole stosunkowo szybki rozwój. W 1803 r. była już sześcioklasowa, a liczba uczniów wzrosła do 210. Utrzymywali ją bernardyni własnym kosztem z pomocą okolicznej szlachty¹²⁶.

Program nauczania w szkole powiatowej w Traskunach był identyczny jak w Datnowie i Telszech, zasadniczo nie odbiegał od programu ustalonego przez Komisję Edukacji Narodowej¹²⁷. W 1821 r. prefektem został o. Fortunat Czerniewski¹²⁸, za którego szkoła została podniesiona do rangi gimnazjum¹²⁹. Był to okres największego jej rozwoju. Liczba uczniów w tym czasie była wysoka, podobnie jak w poprzednich latach. W 1819 r. na ogólną liczbę 504 uczniów¹³⁰ do klasy pierwszej gimnazjalnej przygotowywało się 86¹³¹. W 1821 r. było 471¹³², z czego 43 uczniów przygotowywało się do gimnazjum, a w 1822 – 499 oraz 48 kandydatów do klasy pierwszej¹³³.

Gimnazjum to cieszyło się dużą popularnością wśród okolicznej szlachty. Zaspokajało bowiem ważne zapotrzebowanie społeczne na tamtych terenach. Podobnie jak w Telszach i Datnowie szkoła w Traskunach nie była elitarna – jak szkoły jezuickie i pijarskie – ale obok synów szlacheckich przyjmowała też, nie liczną wprawdzie, młodzież z pozostałych warstw społecznych. W sporządzonym w 1824 r. spisie uczących się, który uwzględniał pochodzenie społeczne uczniów w Traskunach, na 471 uczniów najwięcej było pochodzenia szlacheckiego, bo aż 437, 31 chłopskiego i tylko 3 mieszczańskiego¹³⁴.

Lata od 1819–1824 były czasem największego rozwoju szkoły. Zachowane materiały źródłowe pozwalają ustalić za 1819 r. imiona i nazwiska nauczycieli wykładających w Traskunach. Nauki moralnej, geografii i arytmetyki uczył o. Władysław Zawadzki¹³⁵; gramatyki, wymowy i poezji o. Teodor Paszkiewicz¹³⁶; nauki religii o. Władysław Zawadzki; gramatyki języka polskiego i łacińskiego o. Wilhelm Juszkiewicz¹³⁷; geometrii, architektury, algebry i logiki o. Bo-

¹²⁵ K. Grudziński, A. Dębowski, *Działalność oświatowa...*, s. 83.

¹²⁶ K. Grudziński, *Traskuny...*, s. 387; T. Wierzbowski, dz.cyt., s. 226.

¹²⁷ D. Beauvois, dz.cyt., t. 2, s. 321.

¹²⁸ *Wykład materii na publiczny egzamin nauk dawanych w szkole traskuńskiej xx. Bernardynów*, Wilno 1821, s. 17. (W posiadaniu APBK).

¹²⁹ *Treść nauk na publiczny egzamin w szkole publicznej traskuńskiej, na stopniu gimnazjalnym będącej, utrzymywanej przez xx. Bernardynów*, Wilno 1823, s. 1. (W posiadaniu APBK).

¹³⁰ *Treść nauk na roczny egzamin w szkole publicznej traskuńskiej utrzymywanej przez xx. Bernardynów*, Wilno 1819, s. 24. (W posiadaniu APBK).

¹³¹ Tamże, s. 18.

¹³² *Wykład materii...* (w 1821), s. 31.

¹³³ *Treść nauk...* (w 1822), s. 5.

¹³⁴ D. Beauvois, dz.cyt., t. 2, s. 262.

¹³⁵ *Treść nauk...* (w 1819), s. 5.

¹³⁶ Tamże, s. 6.

¹³⁷ Tamże, s. 4.

nawentura Baranowski¹³⁸; fizyki i historii naturalnej o. Franciszek Łątkiewicz¹³⁹; nauki moralnej, historii i prawa o. Klary Pszczółka¹⁴⁰; języka rosyjskiego o. Mateusz Kierbedź¹⁴¹; języka niemieckiego o. Teodor Paszkiewicz¹⁴² oraz języka francuskiego o. Franciszek Łątkiewicz¹⁴³.

W 1821 r. skład grona pedagogicznego uległ pewnym zmianom. Przedmiotów matematycznych uczył o. Salwator Wojtkiewicz¹⁴⁴; nauki moralnej i prawa przyrodzonego, prawa politycznego i narodu oraz geografii z historią o. Fortunat Czerniewski, który był równocześnie prefektem szkoły. Był to nauczyciel z wykształceniem wyższym, z tytułem magistra filozofii¹⁴⁵. Języka rosyjskiego uczył o. Julian Sómorok¹⁴⁶; języka niemieckiego o. Salwator Wojtkiewicz; języka francuskiego o. Teodor Paszkiewicz, który wcześniej uczył języka niemieckiego¹⁴⁷.

Dalsze zmiany zaszły w 1822 r. W szkole traszkuńskiej pojawili się nowi nauczyciele. Lekcje nauki chrześcijańskiej prowadził o. Julian Moczulski¹⁴⁸; gramatykę języka polskiego i łacińskiego wraz z tłumaczeniem o. Theogoniusz Kursorz; nauki matematyczne nadal wykładał o. Salwator Wojtkiewicz¹⁴⁹; fizykę i historię naturalną o. Feliks Iwaszkiewicz¹⁵⁰; naukę o moralności, prawo i historię o. Fortunat Czerniewski, prefekt szkoły i magister filozofii¹⁵¹; język rosyjski o. Julian Sómorok¹⁵²; język francuski dla dwóch pierwszych klas – o. Feliks Iwaszkiewicz oraz trzy razy w tygodniu pan Józef Jankowski, magister filozofii i doktor medycyny (była to ostatnia część tzw. wakacyjna, prowadzona w dni rekreacyjne)¹⁵³; języka niemieckiego nadal uczył o. Salwator Wojtkiewicz¹⁵⁴. Ciągłe zmiany nauczycieli, jakie następowały w Traszkunach, były zapewne związane z doбором najlepszych pedagogów, o czym świadczy dalszy rozwój szkoły, która w 1822 r. osiągnęła – jak wyżej wspomniano – stopień gimnazjalny.

Trudno ustalić, z jakich uczono podręczników. Jedynym śladem jest spis podręczników sprzedanych w latach 1814–1818 poszczególnym szkołom przez

¹³⁸ Tamże, s. 8.

¹³⁹ Tamże, s. 10.

¹⁴⁰ Tamże, s. 13.

¹⁴¹ Tamże, s. 15.

¹⁴² Tamże, s. 16.

¹⁴³ Tamże, s. 17.

¹⁴⁴ *Wykład materii...* (w 1821), s. 9.

¹⁴⁵ Tamże, s. 17.

¹⁴⁶ Tamże, s. 21.

¹⁴⁷ Tamże, s. 22.

¹⁴⁸ *Treść nauk...* (w 1822), s. 3.

¹⁴⁹ Tamże, s. 7–8.

¹⁵⁰ Tamże, s. 10.

¹⁵¹ Tamże, s. 14.

¹⁵² Tamże, s. 16.

¹⁵³ Tamże, s. 18.

¹⁵⁴ Tamże, s. 17.

władze oświatowe. Traskuny zakupiły 238 podręczników za ponad 61 rubli¹⁵⁵. Były to książki opracowane w większości przez członków Komisji Edukacji Narodowej. W spisie widnieją: *Gramatyka łacińsko-polska* Onufrego Kopczyńskiego, *Wymowa i poezja* Grzegorza Piramowicza, *Powinności nauczyciela* oraz *Elementarz* Grzegorza Piramowicza, *Historia dla klasy III i IV* Jana Kajetana Skrzetuskiego i Wincentego Skrzetuskiego. Było w tym spisie także kilka książek powstałych jeszcze przed Komisją Edukacji Narodowej: *Religia chrześcijańska* Roberta Bellarmina oraz *Dzieje królów i książąt Polski* Teodora Wagi. Sprzedawano także książki obcych autorów zatwierdzone przez Komisję Edukacji: *Katechizm historyczny* Klaudiusza Fleuryego, *Algebra i geometria* Szymona L'huilliera oraz *Logikę* Etienne Condillaca¹⁵⁶. Z wymienionego spisu można jedynie sądzić, że szkoła bernardyńska w Traskunach miała w swoim księgozborze te podręczniki i zapewne korzystała z nich w realizacji programu szkolnego.

Ważną sprawą w działalności oświatowej w Traskunach było nauczanie nie tylko teoretyczne, ale również pogładowe. Na szczególną uwagę zasługuje bardzo dobrze prowadzony przy szkole ogród botaniczny pod kierunkiem o. Feliksa Iwaszkiewicza, który był nauczycielem botaniki i historii naturalnej, chemii, mineralogii i fizyki¹⁵⁷. On to w 1822 r. wydał katalog wszystkich uprawianych w tym ogrodzie roślin, których było 733 gatunki¹⁵⁸. W ogrodzie botanicznym uprawiano kwiaty i rośliny z podziałem według programu przewidzianego dla każdej klasy. Oprócz ogrodu szkoła posiadała jeszcze dwa okazałe gabinety, fizyczny i przyrodniczy¹⁵⁹. Placówka traskuńska realizowała tym sposobem nauczanie praktyczne tak bardzo zalecane przez Komisję Edukacji Narodowej.

W 1824 r. nastąpiła reorganizacja szkolnictwa w kraju, która objęła również szkołę w Traskunach. Zmniejszono liczbę klas do czterech¹⁶⁰. Frekwencja uległa drastycznemu zmniejszeniu. W 1825 r. było już tylko 179 uczniów. Bernardyni nadal uczyli i przeznaczali do nauki w szkole siedmiu nauczycieli. Prefektem szkoły do 1828 r. był o. Feliks Iwaszkiewicz. W tymże roku prowincjał bernardynów litewskich rozpoczął starania, by szkołę podnieść ponownie na stopień gimnazjalny. Wiemy, że w tej sprawie napisał do władz Uniwersytetu Wileńskiego. W wyniku starań gimnazjum w Traskunach zatwierdzono 5 stycznia 1829 r.¹⁶¹ Bernardyni zobowiązali się utrzymać gimnazjum własnym kosztem. Dalsza nauka i praca

¹⁵⁵ D. Beauvois, dz.cyt., t. 2 s. 303.

¹⁵⁶ Tamże, s. 151.

¹⁵⁷ W. Murawiec, *Iwaszkiewicz Feliks*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, s. 180–181.

¹⁵⁸ K. Grudziński, *Traskuny...*, s. 387; W. Murawiec, *Iwaszkiewicz Feliks...*, s. 181.

¹⁵⁹ K. Grudziński, A. Dębowski, *Działalność oświatowa...*, s. 85.

¹⁶⁰ Z. Gloger, dz.cyt., t. 4, s. 357.

¹⁶¹ APBK rkps L-7 II, *Diarium actorum et scriptorum*, s. 52.

oświatowa trwała krótko, gdyż uniemożliwiły ją wypadki dziejowe¹⁶². W czasie represji popowstaniowych szkoła została znów obniżona do czteroklasowej¹⁶³.

Bernardyni zostali wtedy z niej usunięci, aczkolwiek przez jakiś czas byli tam nauczycielami. Ostatecznie w 1840 r. została przeniesiona do Poniewieża¹⁶⁴.

Szkoła w Traszkunach na przestrzeni około 50-letniej działalności wydała wiele pokoleń uczniów oraz wystawiła zakonnikom wspianą kartę ich zaangażowania i poświęcenia na polu oświatowym. Była ona wprawdzie szkołą elementarną i dopiero z czasem, małymi krokami przekształcała się w średnią. Jednak zakonnicy nie zrezygnowali później z prowadzenia także szkoły elementarnej, którą traktowali jako przygotowanie do średniej. Dopiero w 1840 r., po przeniesieniu szkoły średniej z Traszkun do Poniewieża, bernardyni zrezygnowali z prowadzenia szkoły elementarnej.

4. SZKOŁA W MŚCISŁAWIU¹⁶⁵ I BIENICY¹⁶⁶

Kolejną szkołą średnią w omawianej prowincji zakonnej bernardynów była placówka w Mścislawiu, gdzie zakonnicy byli już od 1721 r. Po wydaleniu w 1828 r. jezuitów z tego miasteczka, wszystko, co po nich zostało przejęli bernardyni. Przejęli również obowiązek prowadzenia szkoły powiatowej¹⁶⁷. Jeszcze w 1822 r., a być może już rok wcześniej reaktywowali szkołę, przeznaczając do niej sześciu nauczycieli. W 1823 r. były w niej trzy klasy i prawdopodobnie na takim poziomie poprzestano do końca jej istnienia. W roku tym prefektem szkoły był o. Ferdynand Pawłowski, który opracował program nauczania¹⁶⁸. Pod względem liczebności uczniów szkoła nie należała do największych wśród równych

¹⁶² J. Bieliński, dz.cyt., s. 264.

¹⁶³ K. Grudziński, *Traszkuny...*, s. 387.

¹⁶⁴ K. Grudziński, A. Dębowski, *Działalność oświatowa...*, s. 84.

¹⁶⁵ Fundatorami bernardynów w Mścislawie byli Jan Józef Romejko-Hurko, chorąży witebski, i jego żona Krystyna z Hołyńskich. Do fundacji tej później dołączyli jeszcze inni dobrodzieje, a zwłaszcza Krzysztof Kazimierz Wołowicz, podkomorzy mścislawski. Wybudowali drewniany kościół i klasztor. Praca duszpasterska zakonników była podobna jak w innych klasztorach bernardyńskich. Prowadzili również duszpasterstwo dojazdowe. Był to teren, który zamieszkiwali katolicy rzymscy, ludność żydowska, unicy i prawosławni. K. Grudziński, *Mścislaw*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 227–228.

¹⁶⁶ Fundatorem drewnianego klasztoru i murowanego kościoła w Bienicy (1700) był właściciel tego miasteczka Kazimierz Kocieł, kasztelan trocki. On też zabezpieczył bernardynów odpowiednią dotacją. Zakonnicy zajmowali się zwyczajną posługą duszpasterską w swoim kościele. Istniało tam również bractwo Niepokalanego Poczęcia NMP. W 1799 r. utworzono przy kościele parafię. W 1866 r. kościół przerobiono na cerkiew prawosławną, a w 1919 r. rewindykowano go jako kościół parafialny. H.E. Wyczawski, *Bienica*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 22–23.

¹⁶⁷ S. Załuski, *Jezuici w Polsce*, t. 5; *Jezuici w Polsce porozbiorowej*, cz. 1, Kraków 1906, s. 373.

¹⁶⁸ W. Murawiec, *Pawłowski Ferdynand*, w: *Słownik polskich pisarzy...*, s. 370–371.

sobie. W spisie z 1823 r. było w niej około 64 uczniów. Najwięcej, 47 w klasie pierwszej, 9 w klasie drugiej i 8 w trzeciej¹⁶⁹.

W 1823 r. zajęcia z nauki chrześcijańskiej dla wszystkich klas prowadził o. Tomasz Dowiatt. W klasie pierwszej przerabiano historię Starego Testamentu, w drugiej historię Nowego Testamentu¹⁷⁰. W trzeciej klasie obowiązywała nauka o cnotach teologicznych, Trójcy Świętej, o wcieleniu Słowa Bożego, Zmartwychwstaniu, Wniebowstąpieniu, Duchu Świętym, Modlitwie Pańskiej, przykazaniach i sakramentach.

Z zakresu nauki moralnej, geografii i arytmetyki lekcje prowadził o. Marceł Pluszkiewicz. W klasie pierwszej z zakresu nauki moralnej przerabiano: skutki złego i dobrego postępowania, powinności dzieci względem rodziców i potrzeby dziecka; z geografii natomiast mówiono o położeniu Europy i reszty lądów, o górach, jeziorach, wyspach i rzekach, klimatach oraz szczegółowo o granicach i podziale Cesarstwa Rosyjskiego; z arytmetyki uczono czterech działań na liczbach prostych i złożonych. W klasie drugiej z nauki moralnej omawiano powinności ucznia względem nauczyciela oraz o stosunek pana do sługi; z geografii uczono o kontynentach, o ich mieszkańcach, wyspach, górach i miastach, z arytmetyki przerabiano w tej klasie działania na ułamkach¹⁷¹.

Nauki o moralności i historii w klasie trzeciej uczył prefekt szkoły o. Ferdynand Pawłowski. Omawiał z nauki moralnej zasady przyzwoitego i nieprzyzwoitego zachowania się w obcowaniu z drugimi; z geografii – o kontynentach Azji i Afryce, ich miastach, górach i rzekach; z historii dzieje Persji i Egiptu¹⁷².

Zajęcia z przedmiotów matematycznych i fizycznych w klasie tej prowadził o. Julian Bieniaszewicz. Zapoznawał on uczniów z geometrią w zakresie ogólnym; z zoologii zajmowano się zwierzętami i ich systematyką¹⁷³; z ogrodnictwa przerabiano rodzaje ogrodów, sztuczne rozmnażanie drzew owocowych, przesadzanie roślin, najlepsze gatunki drzew, krzewów i kwiatów¹⁷⁴.

W dwóch pierwszych klasach gramatyki języka polskiego i łacińskiego uczył o. Edward Kołakowski. W pierwszej wskazywał uczniom podobieństwa i różnice obu gramatyk, prawa wymowy, a także przerabiał składnię. Uczniowie tłumaczyli ponadto teksty łacińskich autorów klasycznych na język polski¹⁷⁵. W klasie drugiej mówiono bardziej szczegółowo o rzeczownikach, czasownikach i ich odmianach. Uczniowie przekładali z dzieł klasycznych teksty o obowiązkach uczniów względem nauczycieli oraz sług wobec panów. W klasie trzeciej grama-

¹⁶⁹ *Treść nauk na publiczny egzamin w szkole publicznej mściśławskiej xx. Bernardynów, Wilno 1823*, s. 11. (W posiadaniu APBK).

¹⁷⁰ Tamże, s. 3.

¹⁷¹ Tamże, s. 5.

¹⁷² Tamże, s. 8.

¹⁷³ Tamże, s. 7.

¹⁷⁴ Tamże, s. 8.

¹⁷⁵ Tamże, s. 5.

tyki i języka łacińskiego uczył o. Agapiusz Wojciechowicz¹⁷⁶. W dalszym ciągu nauczał składni, pisania wierszy, polecał czytanie korzystnych książek, tłumaczył teksty o życiu wodzów greckich z Korneliusza Nepota i innych autorów¹⁷⁷.

Oprócz wyżej wymienionych przedmiotów zakonnicy uczyli również trzech języków nowożytnych: francuskiego, niemieckiego i rosyjskiego. Języka rosyjskiego i niemieckiego uczył o. Edward Kołakowski¹⁷⁸, natomiast języka francuskiego o. Ferdynand Pawłowski¹⁷⁹.

Choć omawiana szkoła nigdy nie osiągnęła takiego stopnia jak w Telszach, Datnowie czy Traszkunach, to jednak jej trzyletni program był dobry i tylko w niewielkim stopniu odbiegał od programu tamtych szkół. Świadczy to o wielkiej wadze, jaką zakonnicy z Mścislawia przykładali do kształcenia i wychowania młodego pokolenia. Na początku 1830 r. bernardyni musieli wbrew własnej woli zakończyć działalność w tamtejszej szkole, a dwa lata później musieli opuścić Mścislaw, gdyż w czasie represji powojennych klasztor ten uległ kasacji¹⁸⁰.

Ostatnią szkołą średnią w Prowincji Litewskiej była szkoła w Bienicy. Na jej temat mamy bardzo skąpe wiadomości. Już w 1782 r. miała ona poziom szkoły średniej starego typu¹⁸¹. Z czasem ulegała stopniowej degradacji do poziomu szkoły elementarnej. Zakonnicy usiłowali utrzymać, a nawet podnieść jej poziom, dlatego przeznaczali tu na stałe dwóch nauczycieli. Tak było do 1806 r. Od tego bowiem roku pracował w niej już tylko jeden nauczyciel, a liczba uczniów była minimalna¹⁸². W czasie wizytacji szkoły, którą odbył w 1790 r. ks. Jakub Jaksa, wizytator generalny, szkoła była jeszcze na poziomie średnim, a uczniów było zaledwie 15. Istniała do 1835 r., nie odgrywając nigdy znaczącej roli¹⁸³. Do tego czasu współistniała ze szkołą elementarną, gdyż od 1799 r. bernardyni objęli w Bienicy parafię, co łączyło się z obowiązkiem prowadzenia takiej szkoły. Nauczycielem był w niej niekiedy kleryk, gdyż przy klasztorze znajdowało się studium wymowy¹⁸⁴. Szkoła w Bienicy funkcjonowała do 1864 r.¹⁸⁵.

¹⁷⁶ Tamże, s. 6.

¹⁷⁷ Tamże, s. 7.

¹⁷⁸ Tamże, s. 9.

¹⁷⁹ Tamże, s. 10.

¹⁸⁰ K. Grudziński, *Mścislaw...*, s. 228; E. Jabłońska-Deptuła, dz.cyt., s. 175–176.

¹⁸¹ T. Wierzbowski, dz.cyt., s. 201.

¹⁸² H.E. Wyczawski, *Bienica...*, s. 23.

¹⁸³ K. Grudziński, A. Dębowski, *Działalność oświatowa...*, s. 85.

¹⁸⁴ K. Wojtysiak, *Studia bernardyńskie pod zaborami do 1918*, Kalwaria Zebrzydowska 1971, s. 8. (mps w posiadaniu APBK).

¹⁸⁵ H.E. Wyczawski, *Bienica...*, s. 23; S. Barącz, *Pamiętnik OO. Bernardynów*, Lwów 1874, s. 328.

ZAKOŃCZENIE

Reasumując działalność bernardynów w szkolnictwie na terenie Prowincji Litewskiej, trzeba podkreślić dużą determinację i poświęcenie zakonników w formowaniu zarówno intelektualnym, wychowawczym i obywatelskim młodzieży. Zakonnicy działali głównie w szkołach diecezji wileńskiej – w Datnowie, Traskunach i Telszech. Szkoły te dzięki ich ofiarnej pracy przekształciły się z elementarnych w szkoły średnie sześcioklasowe z programem nauczania nie odbiegającym od tych programów, które zostały ustalone przez Komisję Edukacji Narodowej. Cieszyły się one dużą popularnością, toteż frekwencja w nich była zawsze duża. Nauczanie prowadzono według wskazań Komisji Edukacyjnej, zalecającej nie tylko nauczanie teoretyczne, lecz także pogładowe. Wydane przez bernardynów programy nauczania realizowały te wskazania. Zakonnicy nie zapominali także o wychowaniu obywatelskim młodzieży, realizując je przy różnych sposobnościach. Czynili to jednak bardzo ostrożnie, szczególnie w jego wymiarze patriotycznym. Wynikiem takiego wychowania był stosunkowo liczny udział młodych w szeregach powstańczych 1830 r. Do szkół średnich zaliczały się także szkoły w Mścislawie i Bienicy. Jednak ich znaczenie było bardzo małe.

Wszystkie te szkoły w wyniku represji popowstaniowych zostały zdegradowane do elementarnych, z których sukcesywnie usuwano zakonników, co przyczyniło się w końcu do zamknięcia tak pożytecznej działalności bernardyńskich zakonników.

THE SECONDARY SCHOOLS IN THE BERNARDINES'
LITHUANIAN PROVINCE DURING A 'NATIONAL BONDAGE' PERIOD

Summary

The Bernardines, as one of the Minor Brothers Order provinces, were founded in 1453 as a result of St. John Kapistran's activity in Cracow.

They focused mainly on pastoral work among low and middle social classes. Their activity was realized by celebrating Holy Masses and services, administering holy sacraments, preaching the word of God and leading the Tertiary Order for lay people, fraternities and

religious associations. The historical events, which were described as a 'national bondage', made the monks start their educational and social work in numerous Bernardine schools whose total number was close to 45. Most of those schools were elementary, only 10 were the secondary ones. This article presents the secondary schools in the Bernardines' Lithuanian Province, namely the schools in Traskuny, Datnów, Telsze, Mścislaw and Bienica. The author's aim was to show the activity of those schools with a special focus on their curricula and educational methods.

Słowa kluczowe: benedyktyni, historia polskiego szkolnictwa